

שנאה, קנאה ופשרה בחברה היהודית-עות'מאנית בראשית העת החדשה

רות למדן

מבוא

הדורות הסמוכים לאחר גירוש ספרד (1492) התאפיינו בנדודים ובתהפוכות פוליטיות וחברתיות. ההיסטוריון ר' יוסף סמברי ממצרים, שכתב באמצע המאה השבע עשרה את ספר ההיסטוריה **דברי יוסף**, תיאר את נדודי המגורשים בתחום האימפריה העות'מאנית בחסותו של הסולטאן בייאזיד השני (1481–1512), ואת התיישבותם בארבעה מרכזים: 'זיתפרדו איש מעל אחיו, אל אשר יהיה שמה הרוח ללכת ילכו [...] [ויבואו] לארבע הפאות: בקונשטנטינא ושלוניקי ומצרים וארץ הצבי – ערי מלכותו'.¹

תהליך ההגירה ממערב למזרח נמשך בכמה גלים לאורך כל המאה השש עשרה, ובמהלכו התרחקו בני משפחה זה מזה, נשים איבדו את בעליהן, הורים – את ילדיהם, ובה בעת נוצרו מגעים קרובים של יוצאי חצי האי האיברי עם עדות ומסורות יהודיות שונות בקהילות שאליהן הצטרפו. תהליך ההסתגלות הראשוני לא היה קל. על אף הקשיים מגורשים רבים ביקשו להקים משפחה חדשה ולהעמיד דור המשך, אך הפירוד, הניידות הכפויה ובמידה רבה אבדן סמכות הורית או משפחתית גרמו לא פעם לנישואים חפוזים. הדרשן ר' אברהם שמסולו תיאר את המצב החברתי בלשון חריפה וביכה את ההתקשרויות הפזיזות שנוצרו לאחר הגירוש: 'בהמצא כל א[ח]ד לבדו היה משתדל למצוא עזר כנגדו, מכל אשר יבחרו לוקחים חלקם ועזרם

¹ שמעון שטובר (מהדיר), **ספר דברי יוסף לר' יוסף ב"ר יצחק סמברי**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 252–253.

[...] אנשים ונשים, עדר בעדר, נקבה תשובב גבר, מבלי שמירת יח"ס וערך קצתם אל קצתם, במשפחתם ובעירם, ואם הוא בהיתר וכשורה.²

אמנם עם חלוף השנים חזרו ונעשו רוב מעשי הנישואין בחברה היהודית כמימים ימימה: באמצעות שדכנים ולאחר בדיקה מעמיקה ברקעם ובטיבם של החתן והכלה המיועדים. יוצאי ספרד ופורטוגל נעשו עם הזמן רוב מניין ורוב בניין בציבוריות היהודית. המערכת הדתית והמערכת החברתית, שעברו תהליך של 'ספרדיזציה', ניסו באמצעות שידוכים מוסדרים ותקנות מקומיות למנוע מעשי קידושין חפוזים או בלתי ראויים, והמשפחות דאגו לתיאום הצדדים החברתיים והכלכליים של השידוך. רגשותיהם הסובייקטיביים של בני הזוג המיועדים, בפרט אם היו צעירים ונתונים למרות הוריהם, כמעט שלא הובאו בחשבון.³

² מאיר בניהו, 'דרושיו שלרבי יוסף בן מאיר גארסון', מיכאל, ז' (תשמ"ב), עמ' רג, וראו גם עמ' מג-מד שם. על חבלי ההסתגלות ועל הבעיות שהתעוררו בתהליכי ההגירה וההתארגנות של המגורשים ראו סיכום אצל יוסף הקר, 'יוצאי ספרד באימפריה העות'מאנית במאות ה-15-18', מיכאל אביטבול ואחרים (עורכים), **הפזורה היהודית הספרדית אחרי הגירוש**, ירושלים תשנ"ג, עמ' 27-72, וכן מאמרו של הנ"ל, 'יוצאי ספרד באימפריה העות'מאנית במאה הט"ז – קהילה וחברה', חיים ביינארט (עורך), **מורשת ספרד**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 460-478; יעקב ברנאי, 'הדות האימפריה העות'מאנית במאות ה"ז-ה"ח', חיים ביינארט (עורך), **מורשת ספרד**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 479-502 ומאמרים נוספים המאירים את התקופה. על הקמת משפחות במרכזי ההגירה הספרדית במזרח ובמערב ראו במפוזר בקובץ המאמרים: Julia R. Lieberman (ed.), *Sephardi Family Life in the Early Modern Diaspora*, Waltham, Mass. 2011; ברכה ריבלין, 'קווים לתולדות המשפחה היהודית בין במאות ה-16-ה-17', מיכאל אביטבול ואחרים (עורכים), **חברה ותרבות, יהודי ספרד לאחר הגירוש**, ירושלים תשנ"ז, עמ' 79-104.

³ על תהליך הספרדיזציה ראו בקצרה: Matthias B. Lehmann, *Ladino Rabbinic Literature and Ottoman Sephardic Culture*, Bloomington Indianapolis 2005, pp. 17-20, והפניות נוספות שם. על מדרג ההעדפות בהסדרי שידוכין בחברה היהודית העות'מאנית עמד בפירוט ירון בן-נאה, 'רגשות ישנים, זמנים חדשים', **איל פריזינטי**, ח-ט, 1 (תש"ע), עמ' 67-68; הנ"ל, **יהודים בממלכת הסולטנים**, ירושלים תשס"ז, עמ' 274-276; אברהם שטאל, 'אהבה כגורם בבחירת בן-זוג (בהיסטוריה, בספרות ובפולקלור)', **מחקרי המרכז לחקר הפולקלור**, ד (תשל"ד), עמ' קכה-קלו; לאה בורנשטיין-מקובצקי, 'נישואין וגירושין בחברה היהודית באיסטנבול במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה', **מיכאל**, יד (תשנ"ז), עמ' קמב-קמג; הנ"ל, 'המשפחה היהודית בחלב בתקופה העות'מאנית', מיכאל וינטר ומירי שפר (עורכים), **תורכיה, העבר העות'מאני וההווה**

עם זאת רגשות טבעיים כמו אהבה, שנאה או קנאה אינם ניתנים להסתרה, ואף שמקורותינו אינם מרבים לעסוק בחיי הרגש הם מתגלים לא פעם, לעתים במפורש ולעתים בין השיטין. שירי עם, פזמונים ופתגמים רבים מדברים בשבח האהבה ומלמדים כי אידאל האהבה הרומנטית היה קיים בכל דור, אם כי לא תמיד בא לידי מימוש.⁴ כך נלמד גם מאוספים של סגולות וקמעות שנועדו לעורר את האהבה,⁵ ומקורות הלכתיים מלמדים על בני זוג

הרפובליקני, תל אביב 2007, עמ' 150–151, 158–159; רות למדן, **עם בפני עצמן**, תל אביב 1996, עמ' 40–45; דנית גל, 'מה זאת אהבה? נישואין וגירושין בקהילה היהודית בגליפולי במאה ה"ז', **ממזרח וממערב**, ז (תשס"ד), עמ' 27–40; מיכאל ליטמן, 'המשפחה היהודית במצרים', יעקב מ' לנדאו (עורך), **תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 221; מינה רוזן, **הקהילה היהודית בירושלים**, תל אביב תשמ"ה, עמ' 245; Minna Rozen, *A History of the Jewish Community in Istanbul, The Formative Years: 1453–1566*, Leiden-Boston 2002, pp. 120–126, 138–139; idem, 'Of orphans, Marriage and Money: Mating Patterns of Istanbul's Jews in the Early Nineteenth Century', Eyal Ginio and Elie Podeh (eds.), *The Ottoman Middle East, Studies in Honor of Amnon Cohen*, Leiden, Boston 2014, pp. 149–175; Ruth Lamdan, 'Communal Regulations as a Source for Jewish Women's Lives', *The Muslim World*, 95 (April 2005), p. 254; idem, 'Child Marriage in Jewish Society in the Eastern Mediterranean during the 16th Century', *Mediterranean Historical Review*, 11 (June 1996), pp. 37–59

⁴ שטאל (לעיל, הערה 3) עמ' קלא-קלג; רוזן, היסטוריה (לעיל, הערה 3), עמ' 128–129; בן-נאה, בממלכת הסולטנים (לעיל, הערה 3), עמ' 281–282; הנ"ל, רגשות ישינים (לעיל, הערה 3), עמ' 62–65, ועל פתגמים ושירים בזכות נישואי אהבה ובגנותם והפניות בעניין זה ראו שם בעמ' 77–79. וראו מה שכתב נפתלי רוטנברג, **בעקבות האהבה, על אהבה חוגיות במקורות היהודיים**, ירושלים תש"ס, עמ' 115–116, 172–174 ועוד. דוגמאות לשירי אהבה ותשוקה שליקט משה אטיאש ראו במפוזר בקבצים **רומנסירו ספרדי** (ירושלים תשט"ז) ו**קנסונירו יהודי-ספרדי** (ירושלים תשל"ב).

⁵ כ"י **שושן יסוד העולם**, לונדון, אוסף ששון, 290 (מספרו במתכ"י 9273), סימן נז (אם תרצה שתבא אשה לביתך שאוהבת לך). ראו שם גם סימנים רכה, אלף קט, אלף תשח, אלף תתכא ועוד במפוזר; על כתב היד ומחברו ראו: מאיר בניהו, 'ספר שושן יסוד העולם לרבי יוסף תירשום', **טמירין**, א (תשל"ב), עמ' קפז-רסט. וכן ראו: גדעון בוהק (מהדיר), **ספר כשפים יהודי מהמאה ה"ט**, כ"י **ניו יורק, הספרייה הציבורית 190**, לוס אנג'לס תשע"ה, בכה"י עמ' 138, סעיף רסז (בוהק, עמ' 180); עמ' 167, סעיף שלג (בוהק, עמ' 207); עמ' 178, סעיף שעב (בוהק, עמ' 219); עמ' 181, סעיף שצג (בוהק, עמ' 223); עמ' 195, בהמשך סעיף תסה (בוהק, עמ' 237); עמ' 201 (בוהק, עמ' 242); עמ' 251 (בוהק, עמ' 283); עמ' 258 (בוהק, עמ' 290). למחקר מקיף על נוסחאות, מטרות ודרכים לעורר את האהבה ראו: אורטל-פז סער, **מאגיית אהבה יהודית משלהי העת העתיקה ועד ימי הביניים**, עבודת דוקטור, תל אביב 2008, ומסקנתו כי לכישופי האהבה (והשנאה)

שחיו באהבה ובאחוה ואף הביעו את אהבתם באמצעות הענקת מתנות והכנת צוואות הדדיות, פעולות שעוררו לא פעם דיונים משפטיים ממושכים בעקבות ערעורים של קרובים ויורשים.⁶ על חשיבות האהבה השורה בין בעל לאשתו עמד ר' אליהו הכהן מאיזמיר (1659–1729 לערך) בספר המוסר שלו: 'שאיש ואשה יהיו בלב אחד בתכלית קשר אהבה כשלהבת קשורה בגחלת', ובהמשך הנחה את האישה כיצד לשאת חן בעיני בעלה ולשמחו:

ובראות האיש אהבת אשתו עמו, אף שהוא בחוסר כל, נכנס שמחה בלבו [...] ותאמר לו: אהבת עולם אהבתיך, ראיתי פניך כראות פני מלאכי אלהים [...] לכה דודי נרוה עד הבקר נתעלסה באהבים. וכשמוע האיש דברי פיוסים כי נעמו מסיר עצבותו מלבו.⁷

אף המקובל הצפתי ר' משה קורדובירו (1522–1570) עמד על חשיבות התשוקה והקשר הגופני בין איש לאישה ועל זיווג הנעשה מתוך שמחה

שהופקו והופעלו בידי יהודים היה אופי ייחודי שנגזר מן המסורת התרבותית אשר בה נוצרו (שם, עמ' 350).

⁶ למדן, עם בפני עצמן (לעיל, הערה 3), עמ' 62–63. השוו אברהם גרוסמן, **חסידות ומורדות, נשים יהודיות באירופה בימי הביניים**, ירושלים 2001, עמ' 205–206. כמה דוגמאות: ר' מרדכי הלוי, **שרית דרכי נעם**, ויניציאה תנ"ז (ירושלים תש"ל), אהע"ז, סימן כח; ר' אברהם הלוי, **שרית גינת ורדים**, קושטנדינא תע"ו, חו"מ, כלל ה, סימן ח; ר' יצחק אדרי, **שרית דברי ריבות**, ירושלים 1970, סימנים קכ, קלב; ר' שבתאי באר, **שרית באר עשק**, ויניציאה תל"ד, סימן עה; ר' יוס טוב צהלון, **שרית מהריט"ץ**, ירושלים תשכ"ח, סימן רעז; ר' משה גלאנטי, **שרית ר' משה גלאנטי**, סימן מט; ר' דוד בן זמרא, **שרית הרדב"ז**, וורשא תרמ"ב–תרמ"ג [מהדורת אהרן וואלדען], ח"א, סימן תקמו (בפרשת ירושה שנידונה בסימנים תקמ–תקמו); ר' משה מטרנני, **שרית המבליט**, לבוב תרכ"א, ח"ב, סימן סה; ר' יוסף בן לב, **שרית מהר"י בן לב**, ח"א, סימן סה (באותו עניין: ר' שמואל די מדינה, **שרית הרשד"ם**, ניו-יארק תשי"ט (שלונקי תרכ"ב), חו"מ, סימנים רסה, שד; ר' יוסף קארו, **שרית אבקת רוכל**, ירושלים תש"כ (שלונקי תקנ"א), סימן עז; ר' יהושע בנבנשתי, **שרית שער יהושע**, ירושלים תשמ"ב, ח"א, סימנים מו, נא; אהרן הכהן פרחיא, **פרח מטה אהרן**, אמשטרדם תס"ג, ח"ב, סימן קיא; **כ"י זרע אנשים**, ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, 2001⁸, דף 392 ע"א–395 ע"א (פסק של ר' שמואל הלוי).

⁷ אליהו הכהן, **ספר שבט מוסר**, ירושלים תשל"ח (נדפס לראשונה באיזמיר תע"ב), פרק כד, דף קפח. השוו: רוטנברג (לעיל, הערה 4), עמ' 166–178 ועוד במפוזר.

והנאה במעשה עצמו, במה שנתן אופיר מכנה 'רומנטיקה קבלית', שכן פעולת האהבה מוכוונת להשפיע בה בעת על בני הזוג ועל העולמות העליונים.⁸

אמנם אפשר לתהות 'מה זאת אהבה' – ולפועל 'אהב' במקורות המקראיים וההלכתיים יש שימושים מגוונים שאינם מכוונים דווקא לתיאור אהבת גבר ואישה – אבל ביטויי אהבה המופיעים במקורות שונים בני התקופה מעידים כי אידאל זה קיים, ואינו נסתר גם בזמנים שבהם הנורמה היא התקשרות שכלתנית וכלכלית. גם כשאין הביטוי 'אהבה' נזכר במפורש מחמת הצניעות, אין ספק כי היו לא מעט זוגות שחיי הנישואין שלהם התבססו על אהבה רגשית, חמה וטבעית, שאינה תלויה בשיקולים כלכליים או חברתיים.

ואולם כשם שאהבה היא רגש טבעי גם שנאה וקנאה הן רגשות טבעיים, ובמאמר זה אבקש להתמקד ברגשות אלו, ועוד יותר בניסיונות הפישור שנעשו על מנת למנוע פירוק משפחות. מטבע הדברים, את רוב המידע על מריבות וסכסוכים אפשר לדלות מהידינויות משפטיות, מבתי המשפט השרעיים (המוסלמיים) – אם פורסמו – אך בעיקר מספרות השאלות והתשובות של רבני התקופה. בהקשר זה יש לחזור ולהדגיש שרוב הפוסקים שעיצבו את חיי החברה והמשפחה בחברה היהודית העות'מאנית לאחר גירוש ספרד היו ממוצא ספרדי.

שנאה

לא אחת פורצות מריבות בין בני זוג אף לאחר שנות נישואין רבות, וכשהלב מתהפך מאהבה לשנאה התוצאות קשות. למשל, לאחר שנים רבות של נישואין שבהן חיו באחוה ונחת והולידו בנים ובנות, נכנסה רוח רעה בלבה של אשת ראובן,⁹ והיא הכריזה:

⁸ נתן אופיר, 'כוונות בזיווג בליל שבת: רומנטיקה קבלית לפי ר' משה קורדובירו', **מסכת**, י (סתיו תשע"א), עמ' 87–113; נפתלי רוטנברג, **אילת אהבים, עיונים בחוכמת האהבה**, תל אביב 2004, עמ' 229–238; דוד ביאל, **ארוס והיהודים**, תל אביב תשנ"ה, עמ' 133–158; אליוט וולפסון, 'מין ומינות בחקר הקבלה', **קבלה**, 6 (תשס"א), עמ' 231–262 (בחלק העברי).

⁹ השימוש כאן ובהמשך בשמות כגון ראובן ושמעון, רחל ולאה, הוא שגרתי בספרות השאלות והתשובות, במשמעות 'פלוני אלמוני', כדי להסוות את השמות האמתיים של הצדדים בדיון.

כי מאסה בבעל'ה] ראובן עד מאד, לא תוכל לראותו בעיניה ולא להדבק בו לאותו דבר כלל ועיקר, כי אומרת בפיה ובשפתיה בפני הכל: אילו יבא לי ישמעאל אחד או יון, הייתי מזדקקת עמהם לאותו דבר בכל דבר, בכל דבר דיבוק וקירוב בשר ובמשכב, ועם בעלי ראובן – לא אשכב ולא אדבק עמו כלל ועיקר, כי מאסתיו. וכל כמה שמרבים לדבר עמה דברים המיושבים על הלב, דברים נכונים, להחזיר'ה] למוטב ולהסיר מלבה המחשבה הרעה ההיא, וכל מה שראובן בעלה לא זז מחבבה בכל מיני חבובין, היא מתרחקת ממנו ואינה רוצה לראותו.¹⁰

עוד מקרה של אשת איש שמאסה בבעלה הובא לפני ר' אהרן ששון משלוניקי (1628–1650). האישה העדיפה להישאר בבית אחותה שילדה, וסירבה לשוב לבית בעלה ולשרתו בזמן מחלתו. כעבור שבועיים, משהפצירו בה נשי השכונה לחזור, השיבה להן בתקיפות והצהירה 'שלא עלתה על לבה לבא ואין רצונה לשרתו [...] כי אמרה אין רצוני לשבת עם ראובן בבית אחת בשום צד ואופן כי שנאתיו'.¹¹

בשאלה שהופנתה לר' אברהם די בוטון משלוניקי (1545 או 1548–1588) מתוארת מערכת יחסים קשה במיוחד בין ראובן לאשתו: נאמר עליה שהייתה מקללת אותו ואת הוריו מדי יום ביומו, האשימה אותו בקיום יחסי מין עם בתו ועם כלתו ומנעה ממנו להיכנס לביתן, סירבה לטבול ולקיים עמו יחסי אישות ואף השתלטה על כל הבגדים, התכשיטים וחפצי הבית. הרקע לשנאה אינו מתברר בשאלה, אך האישה הוכרזה מורדת והפסידה את

¹⁰ ר' אליהו בן חיים, **שר"ת ראנ"ח**, קושטנדינא שס"ג, סימן מא; שם, סימנים מב, קב (על מועד הדפסת **שר"ת ראנ"ח** ראו: יוסף הקר, 'שליחו של לואי הארבעה-עשר בלבאנט ותרבותם של יהודי האימפריה העות'מאנית בדיווח משנת 1675', **ציון**, נב [א] תשמ"ז, עמ' 32 והערה 33). ראו גם: ר' יוסף מטרנאני, **שר"ת מהר"ט**, תל אביב תש"ט (למברג תרכ"א), ח"ב, אהע"ז, סימן טו, וההפניות אצל ריבלין, קווים לתולדות המשפחה היהודית (לעיל, הערה 2), עמ' 98–100. על אישה שהתאהבה במשרת, יהודה, והלכו והשתמדו שניהם, ראו: אהרן ששון, **תורת אמת**, ירושלים תש"ל (ויניציאה שפ"ו), סימן קצו; כמו כן ראו: ר' שמואל ויטאל, **באר מים חיים**, תל אביב תשכ"ו, סימן ט.

¹¹ תורת אמת, שם, סימן קפו (השאלה שהרב דן בה היא אם יש לאישה זו דין מורדת ומהן זכויותיה הכספיות).

כתובתה.¹² סכסוכים התגלעו גם בבית ששכנו בו יחדיו רחל אשת ראובן ולאה אמו; כמסופר בשאלה שהופנתה אל ר' יצחק אדרבי (1506–1577): 'רחל ולאה חמותה מתקוטטות ומריבות זו עם זו, ומתוך כך טוענת רחל שאין רצונה שתדור לאה חמותה עמה, שהיא סיבת כל הקטטות והמריבות אשר ביניהן, וגם גורמת להיות לה קטטה עם ראובן בעלה'.¹³ הרב המליץ על אישה נאמנת שתדור עמהם עד שיתברר ממי מהן נתגלגלה המריבה.

אישה אחרת, שככל הנראה מאסה בבעל נעוריה, ניצלה גט זמן שהותר לה כדי להתחמק ממנו ולזכות בגט.¹⁴ הבעל הנדהם סיפר בבית הדין: 'שלעולם היו יושבים בשופי ובאהבה כמה שנים, ולא באו לידי גט אלא מפני שהיו הולכים למקום רחוק פן יקראנו אסון ולא ניחא ליה לעגנה, ומעולם לא אסיק אדעתיה שאחר שבא בשלום, שהיא תבגוד בו [...] וסמך על אהבתה שתהיה ברית עולם לא תשכח'.¹⁵

במקרה אחר התהפך לבו של הבעל אחרי ארבע עשרה שנות נישואין; הוא סטה מדרך הישר ולאחר קטטות חוזרות ונשנות ביקש לגרש את אשתו 'מרוב שנאתו אותה', אך האישה התחמקה מלקבל את הגט וטענה כי עודה

¹² ר' אברהם די בוטון, **שו"ת לחם רב**, ירושלים תשכ"ח, סימן נב. ראו גם המקרים המתוארים שם בסימנים נג, קנו.

¹³ שו"ת דברי ריבות (לעיל, הערה 6), סימן קמ.

¹⁴ 'גט זמן' נמסר לאישה שבעלה נאלץ להיעדר מהבית לזמן ממושך או לצאת לדרך מסוכנת, מתוך הסכמה שאם יחזור הבעל בתוך הזמן שהתנו ביניהם, יהיה השטר בטל ומבוטל. הוא נחשב הטבה לאישה ונועד למנוע מצב שתיוותר עגונה או נתונה לחסדי יבם אם יארע אסון לבעלה. ראו תנאי בכתובה ירושלמית מראשית המאה השבע עשרה: 'שלא יעבור [הבעל] מארם צובא [חלב שבסוריה] והלאה, ולא מנוא אמון [אלכסנדריה שבמצרים] והלאה, ולא דרך הים כלל, עד שיניח לה גט זמן כשר עם ספוק מזונותיה כפי ראות ב"ד [בית דין]' (רות למדן [מהדירה], **ספר תיקון סופרים לר' יצחק צבאח**, תל אביב תשס"ט, עמ' 83–84 ודוגמאות על פי המפתח). וכן למדן, עם בפני עצמן [לעיל, הערה 3], על פי המפתח.

¹⁵ שו"ת מהרי"ט (לעיל, הערה 10), ח"ב, אהע"ז, סימן יב. ראו גם: ר' יוסף קארו, **שו"ת בית יוסף**, שאלוניקי שנ"ח, דיני גיטין וגירושין, סימן י; ר' אליעזר בן ארחא, **שאלות ותשובות**, עזרא בצרי (מהדיר), ירושלים תשל"ח, סימן יט; שו"ת פרח מטה אהרן (לעיל, הערה 6), ח"א, סימן נח. על התופעה של ניצול גט זמן או גט על תנאי כשיטה לקבל גט מבעל סרבן ראו: למדן, עם בפני עצמן (לעיל, הערה 3), עמ' 147–148.

אוהבת אותו.¹⁶ גבר אחר, בעקבות קטטות בביתו, גירש את אשתו 'בנימוסי הישמעאלים', אשר אינם מצריכים את הסכמת האישה.¹⁷

האהבה התהפכה לשנאה גם במקרה של בני זוג מקהיר שהרבו לריב ופרסו את טענותיהם לפני בית דין: 'היה הבעל מתלונן ומתרעם ממנה באומרו שהיא אינה אוהבת אותו, והיא גם היא תשיב אמריה לו שלא היה מראה לה פנים של אהבה שלום וריעות'.¹⁸ מערכת יחסים ממושכת של שנאה ומריבות בין נסים ענקארי מקהיר ואשתו נחמה בת יצחק נ' לחדב מתגלה מתוך כמה וכמה דיונים משפטיים בעניינם.¹⁹

גם מדבריה של אלמנת ר' משה בירב מצפת, אשר בבואה לגבות כתובתה נאלצה לשפוך לבה בפני דייני בית הדין, משתמע סכסוך ממושך. האישה סיפרה כי בעלה התכחש להבטחותיו והשתמש באלימות פיזית ומילולית כדי להכריחה לוותר על נכסיה ועל זכויותיה הכספיות וטענה: 'שהיה מכה אותה הכה ופצוע מכות אכזרי [כדי] שתמחול לו כל מה שהביאה לו, ולא תשאל עוד ממנו לכותבם בכתובה בתוספת, והיא מפני הפחד ומפני הקטטה, שהוציאה מביתו ונעל בפניה הרבה פעמים מחלה [ויתרה] לו'.²⁰ סיפור דומה היה בפיה של דינה, אשר בעלה היה רודה בה:

¹⁶ שו"ת גנת ורדים (לעיל, הערה 6), יו"ד, כלל ג, סימן ד.

¹⁷ שם, אהע"ז, כלל א סימן א. וכן: שו"ת הרדב"ז (לעיל, הערה 6), ח"ו, סימן ב אלפים צה.

¹⁸ ר' יום טוב צהלון, **שו"ת מהריט"ץ החדשות**, ירושלים תש"ם-תשמ"א, סימן קעב (אותה שאלה נשאל גם ר' מאיר גאויזון, **שו"ת מהר"ם גאויזון**, ירושלים תשמ"ה, אליאב שוחטמן [מהדיר], ח"ב, סימן מב [מג]). כך גם במקרה של אדם הפכפך, נסים הלוי, שעיגן את אשתו בתוגרמא (טורקיה), ובבואו לקהיר התחתן עם בחורה צעירה בערכאות המוסלמים, שכן בית הדין סירב להשיאו בטרם יגרש כדין את אשתו הראשונה. לאחר זמן נהפכה האהבה לשנאה, הלך הלוי וגירש את הצעירה 'על פי דתם', כדת האסלם, ושוב התחרט וקידש את אהובתו מחדש בפני שני עדים (באר מים חיים [לעיל, הערה 10], סימן סז).

¹⁹ פְּשׁוּרוֹת הַגֵּט שֶׁנִּתְּנוּ נִסִּים לְאִשְׁתּוֹ הַעֲסִיקָה פּוֹסְקִים רַבִּים בְּאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל וּבְמִצְרַיִם וְעוֹרֵרָה בְּשַׁעֲתוֹ פּוֹלְמוֹס גָּדוֹל. לְתַמְצִית הַמַּעֲשֵׂה וְהַפְּנִיּוֹת רָאוּ: שו"ת מהר"ם גאויזון, שם, ח"ב, הערת מבוא לסימן פז, וכן אצל למדן, עם בפני עצמן (לעיל, הערה 3), עמ' 144 ועמ' 153, הערה 26.

²⁰ שו"ת מהריט"ץ (לעיל, הערה 6), סימן קעב.

ובכל יום ויום עובר ומתעבר על ריב לריב עמה, למעט מעליו מסך נדוניית[ה], וכל מה שהיתה מוחלת לו וממעטת מכתובתה מעת לעת ומפקידה לפקידה, לא שוה לה [...] ומרוב אונסה, ולהסיר ולהקל מעליה עול ברזל מכל ריב וכל נגע, שהיה מכה אותה בסתר ובגלוי [...] אסרה על נפשה ככל אשר שאל ממנה, כי אמרה אולי יעשה שלום לה.²¹

מסתבר כי לא פעם נאלצו נשים לוותר על כבודן וזכויותיהן למען שלום בית. מקרים נוספים של מחלוקות מרות בין בני זוג הסתיימו לא פעם בסחיטה, בהתנכלויות ובמכות, ותלונות על כך הופנו לרבנים ולעתים גם לערכאות הגויים.²² דומה כי לתופעת נישואי הבוסר יש חלק בשכיחות הכאת הנשים,

²¹ שו"ת מהר"ם גאויזון (לעיל, הערה 18), ח"א, סימן ג. למען שלום בית לא רק שאישה זו ויתרה על זכויותיה בכתובה, אלא בעל כורחה קיבלה עליה בנדר ושבועה חמורים שלא להתקשר עם גבר אחר לעולם. לאחר שנפטר בעלה 'נשארה אלמנות חיות קשורה בו ככלב' למשך שמונה שנים, ור' מאיר גאויזון פסק שהנדר בטל מעיקרו. פרשה מוזרה של נישואין שראשיתם באהבה ותשוקה וסופם באלימות מתוארת בספר שבחי האר"י: ר' יצחק פאסי מצפת העדיף לשאת אלמנה עשירה על פני בתולה בניגוד לעצת חברו ר' יצחק אשכנזי (האר"י). כאשר הייתה האלמנה רחוקה ממנו 'היה אש אהבתה בוער בלבבו', וכאשר קרב אליה 'היה נכנס כעס בלבו להכותה'. את ההסבר להתרחשויות העגומות תלה האר"י בכך שהאלמנה הייתה אם לבן שנכנסה בו רוח אביו המת (מאיר בניהו, **ספר תולדות האר"י**, ירושלים תשכ"ז, עמ' 216–217).

²² דוגמאות אחדות: ר' בנימין בן מתתיה, **שו"ת בנימין זאב**, ירושלים תשי"ט (ויניציאה רצ"ט), סימנים פח, קלז; ר' משה בנבנישתי, **שו"ת פני משה**, ירושלים תשמ"ח, ח"א, סימן כד; שו"ת הרדב"ז (לעיל, הערה 6), ח"ג, סימנים תמז (תתפח), תקסו; ח"ד, סימן קנז; קארו (לעיל, הערה 15), דיני כתובות, סימן טו; שו"ת מהריט"ץ (לעיל, הערה 6), סימן רכב; שו"ת מהריט"ץ החדשות (לעיל, הערה 18), סימן לז; שו"ת דרכי נעם (לעיל, הערה 6), אהע"ז, סימן מב; שו"ת גנת ורדים (לעיל, הערה 6), יו"ד, כלל ב, סימן ה; ר' יעקב קאשטרו, **שו"ת אהלי יעקב**, ליוורנו תשמ"ג, סימן נ; שו"ת הרשד"ם (לעיל, הערה 6), אהע"ז, סימנים עה, קד, קלה; ר' חיים שבת, **שו"ת מהר"ח ש**, שאלוניקי התי"א, סימן נז; שו"ת פרח מטה אהרן (לעיל, הערה 6), ח"א, סימן ס; שו"ת ראב"ח (לעיל, הערה 10), סימן קב; ר' מאיר די בוטון, **שאלות ותשובות**, ירושלים תשמ"ג (איזמיר ת"כ), סימן טו; אמנון כהן ואלישבע סימון-פיקאלי, **יהודים בבית המשפט המוסלמי: המאה ה-16**, ירושלים תשנ"ג, עמ' 351, תעודה 395; הנ"ל, **יהודים בבית המשפט המוסלמי: המאה ה-17**, ב, עמ' 571, תעודה 492; עמ' 574, תעודה 497; עמ' 577–578, תעודה 501. ראו גם: אברהם גרוסמן, 'אלימות כלפי נשים בחברה היהודית הים-תיכונית בימי הביניים', יעל עצמון (עורכת), **אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות**, ירושלים תשנ"ה, עמ' 531–

שכן גיל הנישואין בחברה היהודית בכלל ובארצות דוברות ערבית בפרט היה נמוך במיוחד, ולא פעם השיאו ילדות בנות פחות משנים עשרה שנה, והן התקשו להסתגל למצבן החדש.²³

מהמקורות עולה כי במקרים רבים הוטלה האשמה בקטטות על האישה. ר' אליהו הכהן, איש המוסר ובעל הספר הנפוץ **שבט מוסר**, ממליץ לאשת איש:

כל דבריה עם בעלה יהיו בנחת ודרך חן ושפה רפה, לא בקול רם וכל שכן שלא בכעס וחרון, פן יבער כאש חמת בעלה עליה, ויבא לקללה ולבזותה ולהכותה [...] לכן תהיה האשה סבלנית ולא כעסנית, דמסבת רגע של כעס שכועסת על בעלה גורמת כל הרעה הזאת עליה.²⁴

קנאה

אחד הגורמים השכיחים לשנאה ולקטטות בין זוגות נשואים הוא רגש הקנאה. ר' אליהו די וידאש, ממקובלי צפת במאה השש עשרה, כתב כי כשם שאהבת הקב"ה והשכינה מושווית לאהבת גבר לאשתו, כך גם הקנאה:

כי מסימני האהבה הוא הקנאה [...] שהמקנא לאשתו, שמרוב אהבתו בה אינו רוצה שיכנס זר בינתים להפריד בינו לבניה, אלא שתהיה אשתו אהבתה קשורה בו לעולם. כן הצדיק צריך שמרוב אהבתו בשכינה יתקשר באהבתה כל כך עד שיקנא בה, שלא ירצה שתפרד השכינה ממנו.²⁵

561; למדן, עם בפני עצמן (לעיל, הערה 3), עמ' 131-133. סקירה והפניות מאוחרות לכך ראו אצל בורנשטיין-מקובצקי, נישואין וגירושין (לעיל, הערה 3), בעיקר עמ' קנז-קסא. ²³ אברהם גרוסמן, 'נישואי בוסר בחברה היהודית בימי הביניים עד המאה ה-13', **פעמים**, 45 (תשנ"א), עמ' 124; הנ"ל, חסידות ומורדות (לעיל, הערה 6), עמ' 86-87, 430; רוזן, היסטוריה של קהילת איסטנבול (לעיל, הערה 3), עמ' 111-120; לאה בורנשטיין-מקובצקי, **עיר של חכמים וסוחרים: הקהילה היהודית בארם צובה 1492-1800**, ישראל תשע"ב, עמ' 230-232, 242; גל (לעיל, הערה 3), עמ' 28-29; למדן, עם בפני עצמן (לעיל, הערה 3), עמ' 40-45; הנ"ל, נישואי ילדים (לעיל, הערה 3). ²⁴ ספר שבט מוסר (לעיל, הערה 7), פרק כד, דף קפז. ²⁵ ר' אליהו די וידאש, **ספר ראשית חכמה השלם**, מהדורת ירושלים תש"ס, שער האהבה, פרק שלישי (יב), עמ' שיג.

כלומר במציאות של מקובלי צפת הקנאה שומרת על המתח בחיי הנישואין, יש לה היבטים חיוביים והיא חלק בלתי נפרד מהאהבה,²⁶ אך בחיי היום-יום הובילו גילויי קנאה – לעתים בעקבות דברי רכילות והוצאת שם רע – למתחים בין בני זוג, לקטטות ואף לפרדות. במקרה המתואר אצל ר' מאיר גאויזון ממצרים, עזבה אישה את בית בעלה לאחר שהלה קינא לה והתרה בה שלא תתראה עם אדם מסוים.²⁷ במקרה אחר חייבה אישה קנאית את בעלה לנדוד שלא ייגע בקרובת משפחה צעירה שהתגוררה בביתם,²⁸ ואחרת דרשה שבעלה יאסור עליו אישה פנויה שניהל עמה פרשת אהבים. היא אף הביעה חשש שבעלה מסוגל לרצוח אותה על מנת שיוכל לחיות עם האישה שאהב.²⁹

גם בפרשה מפורסמת של אדם ששמו יהודה גור, אשר אשתו בגדה בו לעיני שכנים ומכרים אך הוא סירב להאמין להם, נרמז שהיה בכוונתו להרגה: 'עמד ולחש באזנינו כי במרמה הוא אומר שאין מאמין הדברים, לפי שיש בדעתו להמית גם שניהם, הנואף והנואפת, בסם המות, לכן הוא כמחריש עד הקימו מזמו[ן]ת[ו] לבו'.³⁰ אלמנה קנאית, אשר הגבר שחפצה בו העדיף אחרת עליה, הואשמה כי הפעילה כשפים שגרמו לו לחולי ולאימפוטנציה,³¹ וראובן ביקש

²⁶ ראו מה שכתב רוטנברג (לעיל, הערה 4), בעיקר עמ' 169–171.

²⁷ שו"ת מהר"ם גאויזון (לעיל, הערה 18), ח"ב, סימן נח (סד). ראו גם שו"ת מהרי"ץ (לעיל, הערה 6), סימן קצב; שו"ת המב"ט (לעיל, הערה 6), ח"א, סימן רפז; שו"ת מהרי"ט (לעיל, הערה 10), ח"ב, אהע"ז, סימן א.

²⁸ שו"ת מהרי"ט, שם, ח"ב, י"ד, סימן כב.

²⁹ שו"ת הרדב"ז (לעיל, הערה 6), ח"ז, סימן ל. גם נשים נחשדו ברצח: בשאלה שהופנתה אל ר' אהרן הכהן פרחיא משלוניקי מדובר באישה הנאשמת, בין שאר מעלליה, ברצח צרתה (שו"ת פרח מטה אהרן [לעיל, הערה 6], ח"ב, סימן קו).

³⁰ שו"ת מהרי"ט (לעיל, הערה 10), ח"ב, אהע"ז, סימן א (בדף פו). באותו עניין דן ר' יחיאל באסן, שו"ת, קושטאנדינה תצ"ז, סימן פו. לדיון ולפרטי הפרשה ראו: ירון בן-נאה, 'שערוריה באיסטנבול – חיי היהודים בעיר העות'מאנית בראי שאלה ושתי תשובות', **ממזרח ומערב**, ח (תשס"ח), עמ' 37–55. עוד על בעלים נבגדים ראו אצל רבי אליהו מזרחי, שו"ת הרא"ם, תרצ"ח (על פי דפוס קושטנדינא ש"כ), סימנים כה, פו–פז.

³¹ בנימן פונטרימולי, **שבט בנימין**, שלוניקי תקל"ח, סימן רצג. ראו תיאור המקרה אצל ירון בן-נאה, "לחש בדוק ומנוסה": אמונות ופעולות מגיות בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית, **פעמים**, 85 (תש"ס), עמ' 94.

לבטל את שידוכיו לאחר שארוסתו התעברה 'ולעולם עבר עליו רוח קנאה מדודה, שהיה יושב עמה בביתה במחיצתה'.³²

נשים קינאו בצרותיהן ורבות סירבו לחיות עם בעליהן כ'גלגל שלישי', וניסו למנוע זאת אם הייתה בכתובתן התחייבות שהגבר לא ייקח אישה שנייה. ר' שלמה הכהן משלוניקי (1520 לערך–1601 לערך) כתב במפורש:

דבר ידוע הוא כי כוונת התנאי הזה הנעשה [בכתובות], שלא ישא אשה וכו', הוא יען ששיערו שאין האשה יכולה לסבול שיהיה לבעלה אשה אחרת עליה, כי בלי ספק האשה ההיא השנייה מגרעת אישות בעלה ממנה, ומקנאה על זה קנאה גדולה, כי קנאת צרה היא צרה גדולה עד שאז"ל [שאמרו זכרונם לברכה] 'אין האשה מתקנאה אלא בירך חבירתה' (מגילה יג ע"א).³³

ואכן, כאשר בעל מקהיר שנפלה לו יבמה התעקש לייבמה וסירב לחלוץ, רבו הקטטות בינו ובין אשתו עד כי 'עלתה שלהבת המחלוקת עד השמים', כלשון השאלה.³⁴ אישה שהתנגדה שבעלה יעלה לארץ ישראל וייקח עמו רק אחת מנשותיו דרשה בתוקף: 'או תעלה אותי ג"כ [גם כן] או שלא תעלה צרתה, כי הקנאה מוציאה מן העולם'. טיעוניה התקבלו, ונפסק: 'אשה זו זוכה בדין עם בעלה, ואף על פי שהיא אינה באה [...] אלא בטענת קנאה לבד, מ"מ [מכל מקום] הרי אינו יכול לצאת שלא ברשותה, והיא אינה נותנת לו רשות אלא בתנאי שלא יוליך צרתה עמו'.³⁵

³² שו"ת מהריט"ץ (לעיל, הערה 6), סימן קח (=שו"ת מהריט"ץ החדשות [לעיל, הערה 18], סימן רכו). ראו גם בורנשטיין-מקובצקי, נישואין וגירושין (לעיל, הערה 3), עמ' קנ-קנב.

³³ ר' שלמה הכהן, **שו"ת מהרש"ך**, ירושלים תש"י, ח"ב, סימן עט. ראו גם: שו"ת הרדב"ז (לעיל, הערה 6), ח"א, סימן רס.

³⁴ שו"ת דרכי נעם (לעיל, הערה 6), אהע"ז, סימן מב.

³⁵ שם, אהע"ז, סימן ז. ראו גם: באר מים חיים (לעיל, הערה 10), סימנים יא, לו; שלמה אמארייליי, **כרם שלמה**, שלוניקי תע"ט, אהע"ז, סימן מז; תורת אמת (לעיל, הערה 10), סימן סד; שו"ת מהר"ם גאויזון (לעיל, הערה 18), סימן ב; דוד פארדו, **מכתם לדוד**, אהע"ז, סימן ח (מהמאה השמונה עשרה, ומביא שם מדברי פוסקים מהמאות השש עשרה והשבע עשרה). לדיון על ריבוי נשים בחברה היהודית באיסטנבול ראו: רוזן, היסטוריה (לעיל, הערה 3), עמ' 145–172, ובמצרים: ליטמן (לעיל, הערה 3), עמ' 230–231.

לא פעם הגיעו הסכסוכים בגין אישה נוספת לערכאות המוסלמים. כך למשל תבע בעל ירושלמי את אשתו סולטאנה על שעזבה אותו בגלל שנשא על פניה אישה אחרת, שהביא מצפת.³⁶ במקרה אחר התרה השופט המוסלמי במסעוד בן איברהים היהודי שעליו לנהוג שווה בשווה בשתי נשותיו: אסתר בת שחאדה המוגרבי וט'ריפה בת יעקוב הקצב.³⁷

מתברר כי אף שהקנאה נובעת אולי מאהבה, היא גם מקור למריבות ולאי-הבנות בחיי הנישואין.

פשרה

על רקע הסכסוכים הרבים מדגישים הפוסקים את חשיבות עשיית הפשרה בדיון, ברוח הנאמר אצל הרמב"ם ואצל בעלי הלכה אחרים: 'וכל בית דין שעושים פשרה תמיד הרי זה משובח, ועליו נאמר: "משפט שלום שפטו בשעריכם" (זכריה ח, טז) [...] איזהו משפט שיש עמו צדקה? הוי אומר: זהו ביצוע, והיא הפשרה'.³⁸

בדרשה שנשא ר' חיים כפוזי מקהיר (נפטר בשנת שצ"א), הוא התעכב על הפסוק 'שמרו משפט ועשו צדקה' (ישעיהו נו, א) ותהה: הרי מן הראוי היה שהנביא יאמר שמרו משפט וצדקה או עשו משפט וצדקה, ומדוע על המשפט

³⁶ כהן וסימון-פיקאלי, המאה ה-16 (לעיל, הערה 22), עמ' 357, תעודה 406 (מ-22 ביולי 1582). וכן ראו שם: עמ' 163, תעודה 165; שו"ת הרדב"ז (לעיל, הערה 6), ח"ג, סימנים תתמט, תתקצא; שו"ת מהריט"ץ (לעיל, הערה 6), סימן קצג; שו"ת מהריט"ץ החדשות (לעיל, הערה 18), סימנים לז, ריג; שו"ת מהריב"ל (לעיל, הערה 6), ח"א, סימן טז; שם, ח"ב, סימן פח; ר' לוי בן חביב, **שו"ת הרלב"ח**, ישראל תשל"ה, סימן כז; שו"ת דברי ריבות (לעיל, הערה 6), סימן פח; שו"ת דרכי נעם (לעיל, הערה 6), אהע"ז, סימן מב; כ"י זרע אנשים (לעיל, הערה 6), דף 1 (תשובת ר' יעקב בירב). על פניות של יהודים לערכאות המוסלמים ראו: Ruth Lamdan, 'Jewish Encounters in Muslim Courts: The Ottoman Empire, Sixteenth to Seventeenth Centuries', Christine Hayes and Amos Israel-Vleeschhouwer (eds.), *Jewish Law and its Interaction with Other Legal Systems, Jewish Law Association Studies*, XXV (2014), pp. 119–105.

³⁷ כהן וסימון-פיקאלי, המאה ה-17 (לעיל, הערה 22), ח"ב, עמ' 579, תעודה 503 (מ-19 בספטמבר 1659).

³⁸ רמב"ם, הלכות סנהדרין כב, ד; וכן ראו: בבלי, סנהדרין ו ע"ב והמפרשים; שו"ת הרשד"ם (לעיל, הערה 6), חו"מ, סימן קטז.

אמר **שמירה** ועל הצדקה אמר **עשייה**? ופירש: אפשר שאמר **שמרו** משפט – מכיוון שלפעמים צריך **לשמור** משפט, ולא לעשותו, שנאמר: 'לא חרבה ירושלים אלא על שהעמידו דבריהם על דין תורה' (ב"מ ל ע"ב), ומכאן מסקנתו: 'דלפעמים צריך לוותר, שלא לעשות משפט ממש אלא דרך פשרה', והרי פשרה הנעשית בהגינות נקרית צדקה.³⁹

ר' אליהו הכהן, בעל כתבי מוסר רבים, מציין לשבח אישים המרבים בדברי שלום בין איש לאשתו, וכמוהו חכמים ודרשנים בצפת ומחוצה לה עומדים על חשיבות פישור והשכנת שלום בין בני זוג.⁴⁰ השכנת שלום בית ומניעת גירושין אכן עמדו בראש מעייניהם של הפוסקים והמפשרים שאליהם פנו זוגות מסוכסכים: נעשו מאמצים לגשר בין הצדדים, ובעלים נדרשו להתחייב בפני הבוררים כי ייטיבו את דרכיהם. במיוחד נטו הפוסקים למצוא פתח היתר לשבועות או לנדרים נוקשים שנדר הבעל בשעת רתחתו, ולשכנע את בני הזוג – ובמיוחד את הנשים שתבעו גט – שהמצב אינו גרוע כל כך ובוודאי ניתן לשיפור.⁴¹

³⁹ ר' חיים כפואסי, **באור החיים**, דרשות, ירושלים תשמ"ט, עמ' רצה, דרוש לכבוד שבת ומעלתה.

⁴⁰ פרח מטה אהרן (לעיל, הערה 4), פרק ד, דף כט; פרק לז, דף רצח; ר' אלעזר אזכרי, **ספר חרדים השלם**, מהדורת תש"ן (ויניציאה ס"א), פרק ח, מעמ' מז; פרק יב (נז), עמ' עח; בניהו (לעיל, הערה 2), עמ' קסג. במקרה חמור של בעל ואישה שהתקוטטו, הן משום שהיה הולך בטל ולא פרנסה הן משום שהיה משמש עמה בנידתה, התחייב האיש בפני הבוררים להיטיב את דרכיו ועשו שלום ביניהם, אך הבעל עדיין ישב בטל וכלה את נכסי האישה, ויתר על כן: שכנות שהציצו מן החרכים העידו שבני הזוג הוסיפו לחטוא, ושהן ראו את שניהם במיטה אחת 'דרך תשמיש', בידען שהאישה נידה (יצחק אבן שאנג'י, **בארות המים**, שלוניקי תשט"ו, אהע"ז, הלכות אישות סימן יו).

⁴¹ למשל: שו"ת גנת ורדים (לעיל, הערה 6), יו"ד, כלל ג סימן ד; ר' משה אלשיך, **שו"ת ר"מ אלשיך**, ירושלים תשל"ה (מהדורת י"ט פורגס), סימן קג; תורת אמת (לעיל, הערה 10), סימן קנד ועוד: באר מים חיים (לעיל, הערה 10), סימנים ד (קטטה עם הורי האישה), עח, פ (מצטט את תשובת הרדב"ז). במקרה המתואר שם בסימן ט נשאל הרב בדבר התרת נדרו של ראובן, שהיה מתקוטט עם אשתו, ומתוך המריבה, בנוכחות אנשים שניסו לפייס ביניהם, קפץ ונדר שלא יישן לצדה ולא יזדווג עמה למשך שנה אחת. מאחר שהוכח כי הנדר נעשה כהלכה, לא הצליח הרב למצוא לו פתח היתר. במקרה דומה שנדון על ידי כמה מחכמי מצרים, פסק לקולא ר' מאיר גאויזון (ש"ה לערך-שפ"ב), והתיר את הנדר בנימוק: 'דאיכא [שיש] בקיומו פרצה והעדר שלום וקטטה', וכמוהו סבר ר' ישראל בנימין, אך חכמים אחרים החמירו ולא מצאו צד היתר לנדרו החמור של האיש (שו"ת מהר"ם גאויזון [לעיל, הערה 18], סימן א). ראו גם שו"ת מהר"ם גאויזון וחכמים

בפני ר' דוד נ' זמרא התברר סיפורה של אישה שטענה כי אף על פי שהסכימה בשעתו לגור עם צרתה, וכך אף נכתב במפורש בכתובתה, כעבור חודשים מספר היא חשה שאינה יכולה להתמודד עם המצב, מה גם שבעלה 'משמש עם זו בפני זו, ועם זו בפני זו, ושאינה יכולה לסבול דבר זה'. היא עזבה את הבית ואמרה שלא תחזור עד שבעלה ייקח לה בית בפני עצמה. הרב נשאל אם יש לה דין מורדת, מה דין כתובתה ונכסיה ואם אפשר לכפות על הבעל לגרשה, וזו הייתה מסקנתו:

אין כופין אותה לדור עם צרתה, שאין אדם דר עם נחש בכפיפה; ואין דנין אותה בדין מורדת [...] ולא בדין מאיס עלי, שהרי אינו מאוס לה. וכן אין כופין אותו לקחת לה מדור בפני עצמה, שהרי התנה עמה. ולא לתת לה מזונות ולא תנאי מתנאי כתובה, שהרי מרדה ויצאתה ואינה משמשתו. הילכך – **יעמדו עד שיתפשו.** ובכיוצא בזה יעשה הדיין פשרה, וכפי שיראה האמת להיכן נוטה, כגון שהיא צנועה והוא פריץ או להיפך, לאותו צד יטיב הפשרה.⁴²

חכמים היססו רבות בטרם החליטו להמליץ על גט או לכפות גט על בעל סרבן;⁴³ הם השתדלו לדחות את ההכרעה בתקווה שהזמן יעשה את שלו. בינתיים נעשו ניסיונות גישור, הן אישיים בין בני הזוג הן כספיים בין משפחותיהם. בעל מכה התבקש לגלות יתר התחשבות באשתו, ובעת הצורך

אחרים בסימן ב שם (ובאותו עניין תשובת ר' חיים כפוס, **שאלות ותשובות רבינו חיים כפוס**, מיכאל ליטמן [מהדיר], ירושלים תשע"א, סימן ס); ליטמן (לעיל, הערה 3), עמ' 232–234.

⁴² שו"ת הרדב"ז (לעיל, הערה 6), ח"ג, סימן תתמט (תו). ההדגשה שלי.

⁴³ בורנשטיין-מקובצקי, נישואין וגירושין (לעיל, הערה 3), עמ' קמט; בן-נאה, בממלכת הסולטנים (לעיל, הערה 3), עמ' 277–278. לניסיונות פישור שלא צלחו ראו למשל את המקרה המתואר בשו"ת הרשד"ם (לעיל, הערה 6), אהע"ז, סימן קלה; שו"ת דרכי נועם (לעיל, הערה 6), אהע"ז, סימנים נג, נה. אצל ר' חיים כפוס מקהיר נידון הסדר פשרה בין אברהם, בנו של ר' יצחק די מולינא, ובין אשתו: אברהם ערער וטען שהסכים לעריכת כתובה חדשה תחת לחץ ואיומים (שו"ת כפוס [לעיל, הערה 41], סימן יט). עוד על ניסיון פשרה שלא צלח העידו שני מוסלמים תושבי חברון בקשר ליהודי מוגרבי מירושלים שגירש את אשתו בגירוש משולש, כדרך שמגרשים המוסלמים את נשותיהם (כהן וסימון-פיקאלי, המאה ה-17 [לעיל, הערה 22], ח"ב, עמ' 570–571, תעודה 491, בהערה. התעודה משנת 1635).

לפייס אותה במילים טובות ובמתנות: 'פעם מכה אותה ופעם משמח אותה, פעם מבזה אותה, ופעם מכבד אותה במלבושים נאים', כתב הרדב"ז.⁴⁴ לעומת זאת אישה שהתלוננה התבקשה בדרך כלל להמתין ולנסות להחזיר את בעלה ההולל למוטב:

נכון ליעץ לזאת האשה כי טוב שבת על משמרת האיש הזה ולהחזירו למוטב [...] כי סוף סוף הוא בעל נעוריה, ודרך אשה אינה כורתת ברית אלא למי שעשאה כלי (סנהדרין כב ע"ב), ומעולם לא ראיתי מי שהצליחה בהיות בוגדת בבעל נעורים, כי קשים גרושין (שם, ע"א).⁴⁵

במקרה שהובא לפני ר' לוי ן' חביב (הרלב"ח, 1483–1550 לערך), תבעה אישה גט לאחר שהתברר, לטענתה, כי בעלה חסר כוח גברא. בסופו של דיון ארוך הומלץ:

אין בית דין גומרים דינה מיד [...] נותנים לה הזמן כנראה להם, שנה או יותר [...] מדברים על לבה כפי כחם [...] ודוחים אותה פעם ופעמים, ואומרים לה שתעין בדבר, ואם עמדה במרדה ועזותה, וחזרה ואמרה שעל כל פנים היא רוצה להתגרש – אז מבקשים ממנו שיגרשה, ושהוא עובר על דברי חכמים אם לא יגרשה, אבל אין כופין בשום דבר אחר כלל על הגט.⁴⁶

במקרי קטטות חוזרות ונשנות מונו בוררים, והם ניסו כאמור להשלים בין בני הזוג או להגיע להסדר כלכלי ביניהם. מפשרים מונו גם כשבני זוג התקשו לקיים יחסי אישות תקינים, ולעתים היה צורך למנות משקיף או 'אישה

⁴⁴ שו"ת הרדב"ז (לעיל, הערה 6), ח"ד, סימן אלף רכח (קנו). ראו גם שם, ח"א, סימנים שכז, תקט; ח"ו, סימן שני אלפים קטו. על בעל שחייב 'להתפייס' עם אשתו שנתעוורה על מנת שיותר נדרו ויוכל לשאת אישה אחרת, ראו שו"ת מכתם לדוד (לעיל, הערה 35), אהע"ז, סימן ח.

⁴⁵ ר' יהוסף מליריאה, שו"ת ר' יהוסף מליריאה וחכמי הדור בצפת, ירושלים תשמ"ח (י"ש שפיגל מהדיר), סימן כה. ראו גם שם, סימן נא.

⁴⁶ שו"ת הרלב"ח (לעיל, הערה 36), סוף סימן לג. ההדגשה שלי.

כשרה' שיעקבו מקרוב אחר מערכת היחסים.⁴⁷ מהפתרונות לא נעדר גם שימוש בסגולות, השבעות וקמעות, שנועדו 'לשום שלום בין איש לאשתו', 'לעשות שלום בבית' וכיוצא בזה.⁴⁸ גם בית המשפט השרעי גויס לא פעם לשם הסדרת היחסים בין בני זוג, ואצטט רק דוגמה אחת מן התעודות הרבות שפורסמו מבית המשפט השרעי בירושלים: 'השופט של השריעה, טה אפנדי, התרה ביוסף בן יעקב הצורף היהודי להשכין את אשתו סתיתה במקום שבו בני משפחתו אינם גרים. [הוא גם התרה בו] לבל יכה אותה. והיא לא תצא מחדרה אלא בהיתר ממנו'.⁴⁹

כמה מן העניינים שדובר בהם לעיל באים לידי ביטוי בשטר פשרה בין איש לאשתו שנמצא בגניזת קהיר.⁵⁰ מנוסח השטר מתברר כי חיי הנישואין של ר' יוסף פיקו ואסתר בת ר' שלמה קאג'ג'י מקהיר עלו על שרטון: הבעל התנהג עם אשתו באלימות פיזית ומילולית ואף קילל את הוריה. נראה כי לאחר תקופה לא קצרה של סבל ואיפוק החליטה אסתר לעזוב את בעלה ולתבוע גט. נעשו ניסיונות חוזרים ונשנים להשכין שלום ביניהם ('עכשו סוף כל סוף [...] תווכו השלום ביניהם'), ולבסוף נעתרה אסתר והסכימה לשוב אל בעלה לניסיון נוסף ואחרון. המפשרים ניסחו שטר שלפיו התחייב יוסף פיקו שלא להכות עוד את אשתו אלא לנהוג עמה בנגלה ובנסתר 'כבני ישראל הכשרים הנשואים עם נשותיהן', ואף אסתר קיבלה עליה להתנהג כראוי עם בעלה. כמו כן נאמר בשטר במפורש שאם ישוב הבעל לסורו ויעבור על

⁴⁷ למשל: שו"ת מהריט"ץ (לעיל, הערה 6), סימנים מ, רכט; שו"ת מהריט"ץ החדשות (לעיל, הערה 18), סימן קעב; ר' חיים בנבנשתי, **שו"ת בעי חיי**, ירושלים תש"ל, אהע"ז, סימנים יז, כג; שו"ת הרדב"ז (לעיל, הערה 6), ח"א, סימן רס; ח"ו, סימן ה אלפים צה; שו"ת הרלב"ח (לעיל, הערה 36), סימן קכד; שו"ת המב"ט (לעיל, הערה 6), ח"ב, סימן רו; שו"ת ראנ"ח (לעיל, הערה 10), סימנים מב, סג; שו"ת דרכי נעם (לעיל, הערה 6), אהע"ז, סימן נג; ר' בצלאל אשכנזי, **שו"ת**, לעמבערג תרס"ד, סימן טו; שו"ת המב"ט (לעיל, הערה 6), ח"א, סימן רסז.

⁴⁸ כ"י שושן יסוד העולם (לעיל, הערה 5), סימנים תקפז, אלף תריט, וכן סימן תרלב-תרלג ('אם תהיה שנאה בינך ובין אשתך ומיד משלמת אתך'), וסימנים תתצג, אלף קפד, אלף תרמו, ועוד במפוזר. בוהק (לעיל, הערה 5), כה"י עמ' 190, סעיף קיו (בוהק, עמ' 152); ליטמן (לעיל, הערה 3) עמ' 233.

⁴⁹ כהן וסימון-פיקאלי, המאה ה-17 (לעיל, הערה 22), ח"ב, עמ' 572, תעודה 493 (מ-13 באוגוסט 1630).

⁵⁰ לונדון, ספריית המוזאון הבריטי, אוסף גאסטר Or. 10118.10 (צילום במתכ"י 7480).

התחייבויותיו, לא רק שהוא מתחייב לתת גט כשר לאשתו בתוך עשרים וארבע שעות, אלא גם שהיא תהיה רשאית לתבוע את תשלום כתובתה בערכאות המוסלמים.⁵¹ כדי לוודא את קיום התנאים הוסמכה אישה שכנה לדור עם בני הזוג ולהעיד בשעת הצורך על מסכת היחסים ביניהם.

לא הצלחתי לעלות על עקבותיו של ר' יוסף פיקו;⁵² לעומת זאת במצרים ידועים כמה אישים בני התקופה הנושאים את שם משפחתה של אשתו, אסתר: ר' בנימין קאג'יג' היה מחכמי קהיר המוכרים במחצית השנייה של המאה השש עשרה וראשית המאה השבע עשרה.⁵³ כן ידוע ר' דוד קאג'יג', שהיה מעורב בפרשת גט ענקארי (קהיר, שנת שס"ו), ועוד נזכרים שמות מספר ממשפחה זו,⁵⁴ ואין ספק כי אסתר זכתה לתמיכה בזכות היותה בת למשפחת רבנים וסוחרים נכבדה ומוכרת. מסדרי השטר ועדיו הם ר' משה ראובן ור' יוסף סעדיה. את ר' יוסף סעדיה לא הצלחתי לזהות, אך משה

⁵¹ על פניות של נשים לקאדי ראוי: למדן, עם בפני עצמן (לעיל, הערה 3), עמ' 99, 129, 149 והפניות שם; הנ"ל, יהודים בבתי משפט מוסלמיים (לעיל, הערה 36), עמ' 111-114; בן-נאה, בממלכת הסולטנים (לעיל, הערה 3), עמ' 272.

⁵² אדם ששמו יוסף פיקו העיד במכתב ששלח משיראז להורמוז על מותו של יהודה גבאי, סוחר מברוסה, ובכך אפשר להתיר את עגונתו. לא נראה שמדובר באותו איש (שו"ת מהר"ם אלשיך [לעיל, הערה 41], סימן קיח). אפשר שהשם פיקו מרמז על מוצאו האיטלקי של האיש (באיטלקית *fico* – תאנה, והשם פיקיו או פיגו מוכר בקרב יהודי איטליה), ואולי המריבות בין בני הזוג מקורן ברקע תרבותי שונה, שכן קאג'יג', על פי שמה, היא משפחה מקומית.

⁵³ ראו עליו אצל אליאב שוחטמן, מבוא לשו"ת גאויזון (לעיל, הערה 18), עמ' 71; אברהם דוד, 'בית בירב בארץ-ישראל ובמצרים במאות הט"ז-ז"ז', **היספניה יודאיקה**, 11 (תשמ"ה), עמ' ז-לב.

⁵⁴ שו"ת מהר"ם גאויזון (שם), ח"ב, סימן פז, עמ' רעח (על הפרשה בהערה 1 שם). ראו עוד במבוא, עמ' 71, הערות 172, 175. על פי הערת השוליים 172 איש ששמו שלמה קאג'יג' נזכר בתשובה משלוניקי, ואדם ששמו שלמה הוסיף ברכת שלום באיגרת ששלח ר' יצחק הלוי משלוניקי לידידו ר' מאיר גאויזון מקהיר (שם, עמ' שיא). אפשר כי שלמה ההוא – אולי אביה של אסתר – עבר להתגורר בשלוניקי וניצל הזדמנות לשלוח פריסת שלום למיודעו משכבר, אך זו כמובן השערה בלבד. שוחטמן מציין שם גם אזכורים בספרות השו"ת של משה קג'יג' ויעקב קאג'יג'. כמו כן סוחר ששמו יצחק קאג'יג' נזכר בתעודה מאמצע המאה השש עשרה (אברהם דוד, 'לתולדותיו של אברהם קאשטרו לאור מסמכים מן הגניזה', שלמה סימונסון ודניאל קארפי [עורכים], **מיכאל**, ט [תשמ"ה], עמ' קג).

ראובן הסופר' נזכר אצל ר' חיים כפוס'י מקהיר בתשובה משנת ש"צ (1630),⁵⁵ וכנראה גם בתשובה של ר' אברהם בון דיאה, מחכמי אלכסנדרייה, בשנת שנ"ג.⁵⁶ וזה נוסח השטר:

ב"ה

בהיות שהיקר ונעלה כה"ר יוסף פיקו יצ"ו הוא מתקוטט תמיד עם אשתו היקרה מ'רת] אסתר ת"מ [תבורך מנשים] בת הנבון ונעלה כה"ר שלמה קאג'י יצ"ו [ישמרו צורו וגואלו], עכשו סוף כל סוף בפנינו עדים חתומי מטה תווכו השלום ביניהם בזה האופן: שקבל עליו כה"ר יוסף הנז' [כר] שלא להכות עוד את אשתו מ' אסתר הנז' על שום סבה בעולם ושלא יצערנה ושלא יבזה אותה ושלא יקללנה ושלא יכנה לה שום שם [קללה ושלא יקלל] לא את חמיו כה"ר שלמה הנז' ולא את חמותו אשת כה"ר שלמה הנז' על שום סבה בעולם כלל, ולהתנהג עם אשתו מ' אסתר הנז' בכל הפרטים בנגלה ובנסתר ביראת ה' כבני ישראל הכשרים הנשואים עם נשותיהן. ואם ח"ו [חס ושלום] יעבור על איזה פרט מהפרטים הנז' מעתה ומעכשו נתן רשות גמורה לאשתו מ' אסתר הנז' לתבוע ממנו כל סך כתובתה בערכאות הגויים פ"י אל עצ"מה.⁵⁷ גם קבל עליו לגרשה בגט כשר גירושין גמורים ולפטרה פטור גמור בתוך ארבעה ועשרים שעות לתביעת הגט מבלי שום סרוב ועכוב כלל ובלי שום ערעור ודחייה וטענה בעולם. והאמין כ"ר יוסף הנז' עדות שכנה אחת שתדור עמהם כשני עדים כשרים לחייבו בכל הנז"ל. וקבלה עליה מ' אסתר הנז' [הנז'] להתנהג עם בעלה כה"ר יוסף הנז' בכל הפרטים בנגלה ובנסתר ביראת ה' כבנות ישראל הכשרות הנשואות עם בעליהן. וקנינו מיד כה"ר יוסף ומיד אשתו מ' אסתר הנז' על כל הכתוב עליהם לעיל קנין שלם מעכשו כתקון חז"ל, דלא כאסמכתא ודלא

⁵⁵ שו"ת כפוס'י (לעיל, הערה 41), סימן נו.

⁵⁶ שו"ת מהר"ם גאויזון (לעיל, הערה 18), סימן לח, עמ' קמג.

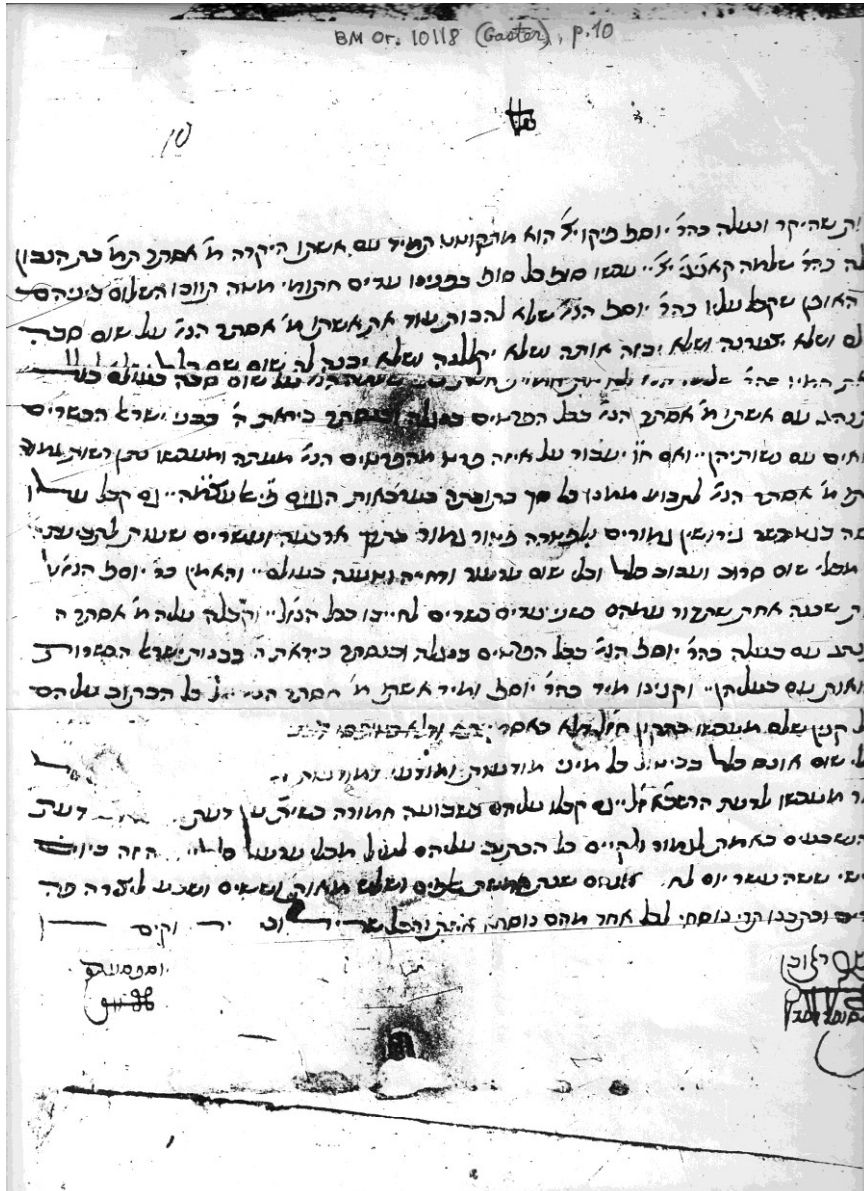
⁵⁷ משמעות הביטוי: בכל הכוח (המשפטי), בכל תוקף (על פי הצעת פרופ' משה גיל ז"ל). השו"ת מהר"ם גאויזון, שם, סימן פז: 'להסיר אל עצ'ם', ושם פורש: להסיר את שארית קשר הנישואין או להסיר את מרותו של הבעל על האישה (הערה 19 עמ' רעח, וכן שם, דף שעד, הערה 2). על גירושין בערכאות המוסלמים ראו גם שו"ת גינת ורדים (לעיל, הערה 6), אהע"ז, כלל א סימן א.

כטופסי דשט[רי במנא דכשר למקניא ביה] מבלי שום אונס כלל בביטול כל מיני מודעות ומודעי דמודעות [ובפיסול עדיהן ביטול] לגמור מעכשו לדעת הרשב"א ז"ל. גם קבלו עליהם בשבועה חמורה בשי"ת על דעת [הקב"ה ועל] דעת כל הנשבעים באמת לגמור ולקיים כל הכתוב עליהם לעיל מבלי ערעור כלל.⁵⁸ [והי]ה זה ביום חמישי ששה עשר יום לח[דש] מנחם שנת חמשת אלפים ושלש מאות וששים ושבע ליצירה פה מצרים. וכתבנו תרי נוסחי לכל אחד מהם נוסחא אחת. והכל שריר ובריר וקים.

יוסף סעדיה

משה ראובן
סופר ועד

⁵⁸ לדיון ולהפניות למקורות הלכתיים בכל הנוגע לדרכי הקניין, ביטול מודעות ונוסחאות הסיום השגורות בשטרות ראו בקצרה: אשר גולאק, **יסודי המשפט העברי**, א, במיוחד עמ' 66-75, 102-134, ב, עמ' 47-50; הנ"ל, **אוצר השטרות הנהוגים בישראל**, ירושלים תרפ"ו, במפוזר; מנחם אלון, **המשפט העברי: תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו**, ירושלים תשמ"ח³, ב, עמ' 1284-1291; יוסף ריבלין, **שטרי קהילת אליסאנה**, ישראל תשנ"ה, עמ' 33-35; למדן, ספר תיקון סופרים (לעיל, הערה 14), עמ' 84-85.

שטר פשרה שנעשה בקהיר בשנת שס"ז (1607)
 לונדון, ספריית המוזאון הבריטי, אוסף גאסטר Or. 10118.10
 (צילום במתכ"י 7480)

סיכום

לאהבה הרומנטית פנים רבות, אך היא משותפת לכל בני האדם. לעתים היא גלויה ולעתים נסתרת, לפעמים ניצתת כברק ולפעמים פורחת עם הזמן. אין טעם להתכחש לצורך האנושי באהבה ולמשיכה הנוצרת בין המינים; הניסיונות לדחוק ביטויי אהבה פומביים ולבסס קשרים אנושיים אך ורק על פי הסדרים כלכליים, חברתיים או אחרים לא תמיד עולים יפה, ולכן יש פער בין השיח הגלוי ובין השיח הסמוי במקורות העבריים. בפועל נראה – לעתים בין השיטין – כי אכן היה מקום לרגשי אהבה בין בני זוג, אף על פי שהחברה לא תמיד ראתה זאת בעין יפה.⁵⁹

לעומת זאת דווקא רגשות שנאה וקנאה בין בני זוג, וכן גורמים כגון אי-התאמה מינית, מזג אלים, גיל נישואין צעיר מדי, התערבות המשפחה ועוד,⁶⁰ באים לידי ביטוי מוחצן הרבה יותר במקורות, בעיקר בעקבות תביעות משפטיות הנובעות מסכסוכים בענייני אישות וכספים.

רבנים ואישי ציבור השקיעו מאמצים רבים כדי להסדיר את היחסים בין בני זוג, הן משום חשיבות ערך המשפחה לקיומה של החברה היהודית הן מפני החשש שאישה גרושה בחברה המתירה יחסי מין אך ורק בתוך מסגרת הנישואין, תהיה מכשלה לגברים נשואים ופתח לפריצות. לא תמיד הסתיימו ניסיונות הפשרה בהצלחה ולא פעם הם נעשו על חשבון האישה, והיא נדרשה לוותר על דרישותיה לטובת שלום בית.

שטר הפשרה המתפרסם כאן לראשונה הוא דוגמה להסדר פשרה הוגן, שאינו מתעלם מסכסוכי העבר ועם זאת נותן פתח תקווה לתיקון חיי הנישואין של בני הזוג בעתיד.

⁵⁹ 'האל ארוס, על כל מאפייניו ההלניסטיים, שייך גם ליהודים' (ביאל [לעיל, הערה 8], עמ' 20); דניאל בויארין, **הבשר שברוח, שיח המיניות בתלמוד**, תל אביב 1999, עמ' 126.

⁶⁰ למדן, עם בפני עצמן (לעיל, הערה 3), עמ' 129–139; בן-נאה, בממלכת הסולטנים (לעיל, הערה 3), עמ' 282.